

KAZERNE DOSSIN

KAZERNE DOSSIN, HET MUSEUM

Prof. dr. Herman Van Goethem, Universiteit Antwerpen

Curator Kazerne Dossin

In 1942-1944 gebruikten de nazi's de 18de-eeuwse Dossinkazerne te Mechelen als transitgevangenis voor deportatie naar Auschwitz-Birkenau. In 28 transporten werden 25.454 Joden en 352 zigeuners vanuit België en Noord-Frankrijk weggevoerd. Het grootste deel zou dadelijk worden omgebracht terwijl de anderen slavenarbeiders in werkkampen werden ingeschakeld. Slechts 5% van de gedeporteerden keerde in 1945 levend terug.

In 1995 werd op initiatief van Joodse overlevenden waaronder wijlen Natan Ridder Ramet, in de voorbouw van de kazerne het Joods Museum van Deportatie en Verzet (JMDV) geopend. Het kende dadelijk een groot succes. Met jaarlijks 35.000 bezoekers zat het JMDV aan zijn maximumcapaciteit en bleek noodzakelijk. De Vlaamse regering zette zich achter een nieuw project en stelde de nodige middelen ter beschikking. In 2012 kon Minister-President Kris Peeters de vernieuwde site openen: Kazerne Dossin – Memoriaal, Museum en Documentatiecentrum over Holocaust en Mensenrechten. De oude museumruimte in de Dossinkazerne is omgebouwd tot een memoriaal, in nagedachtenis aan de zovelen die in de meest vreselijke omstandigheden het leven verloren. De permanente historische tentoonstelling werd ondergebracht in een gloednieuw gebouw aan de overzijde van de oude kazerne, naar een ontwerp van architect bOb Van Reeth.

Dit alles liet toe een nieuw museum uit te werken. Vier inhoudelijke topics staan daarin centraal: 1° de Belgische invalshoek; 2° een analyse van daders, slachtoffers en omstanders; 3° de kwestie van het rechtsherstel en de traumaverwerking; 4° de mensenrechtenbenadering. Daarnaast is er ook, 5°, de fundamentele kwestie van de museale vormgeving, die de weergave van de inhoud bepaalt. De zoektocht naar een aangepaste wisselwerking tussen inhoud en vorm was een even moeilijke als uitdagende opgave.

De Holocaust vanuit een Belgische invalshoek

Net zoals het JMDV vertrekt het nieuwe museum vanuit het gegeven dat de Dossinkazerne als 'plaats van herinnering' de materiële getuige is geweest van een Belgisch oorlogsverhaal. Kazerne Dossin legt dus de nadruk op *Mecheln–Auschwitz*, de deportatie vanuit het Mechelse verzamelkamp. In de 'Belgische' analyse wordt ook Noord-Frankrijk betrokken, omdat de daar opgepakte Joden en

zigeuners via de Dossinkazerne op transport werden gezet. Noord-Frankrijk ressorteerde immers onder het Duitse bezettingsbestuur in België.

Uiteraard wordt de deportatie vanuit Mechelen in een ruime context geplaatst, onder meer aan de hand van een langetermijnanalyse van het antisemitisme en met bijzondere aandacht voor de geschiedenis van Duitsland. Kazerne Dossin is echter geen 'algemeen' museum over de judeocide. Daarvoor ligt België op te korte afstand van het *Mémorial de la Shoah* in Parijs en van het *Imperial War Museum* in Londen, die beide een globale presentatie van de Holocaust in Europa brengen. Kazerne Dossin benadert de Shoah vanuit een regionale focus. Dat concept is analoog aan het *Budapest Holocaust Memorial Center*, waar het accent ligt op de judeocide in Hongarije.

De nadruk op België onder de bezetting biedt interessante perspectieven. Zoals blijkt uit het officiële rapport *Gewillig België*, dat in 2007 werd gepubliceerd in opdracht van de Belgische Senaat, werd de Jodenvervolging weliswaar door de Duitsers beraamd maar uitgevoerd met massale medewerking van de Belgische overheid. De Duitse bezettingsmacht had immers te weinig manschappen. De Belgische overheden stonden in voor de organisatie en het beheer van het Jodenregister. Zij ondersteunden de uitvoering van de opeenvolgende Jodenverordeningen, tot en met het verrichten van individuele en collectieve aanhoudingen. Ook nam de Belgische overheid in januari 1942 zelf het initiatief voor de registratie van de zigeuners.

De houding van de Belgische overheid tegenover de Jodenvervolging is op z'n minst gekenmerkt door een opvallend gebrek aan moed en het systematisch ontvluchten van verantwoordelijkheid. Daarnaast is echter ook het verhaal van de 'moedige' ambtenaren leerrijk. In de hiërarchische context van toen had elke Belgische ambtenaar een ruime marge om zonder gevaar voor eigen leven te kiezen voor administratief verzet. Zo was er de cruciale rol van burgemeester Joseph Van de Meulebroeck in Brussel. Zijn publieke protest tegen de bezetter in juni 1941 illustreert hoe belangrijk in dergelijke omstandigheden het stellen van een voorbeeld of het nemen van verantwoordelijkheid kan zijn. Ook richt het museum de schijnwerper op de weigering van een aantal Brusselse gemeenten in 1942 om de Jodenster te verdelen en mee te werken aan de Jodenrazzia's, of ook naar agenten in Antwerpen die in die periode weigerden deel te nemen aan de mensenjachten. Er waren ook stille helden.

Territoriale verschillen zijn een aandachtspunt in de museale analyse. Welke factoren helpen verklaren waarom de regio Brussel zich vanaf mei-juni 1942 milder opstelde tegenover zijn Joodse inwoners dan Antwerpen? Globaal genomen stond Vlaanderen in de Tweede Wereldoorlog anders tegenover de bezetter dan Brussel en Wallonië. Aan de andere kant moet echter ook worden benadrukt dat in de voorafgaande periode, vanaf oktober 1940, de Jodendiscriminatie evenzeer

ondersteund werd in de Brusselse agglomeratie, evenals in de regio Luik en elders (voor Charleroi zijn er amper gegevens bekend). Zelfs tot in de verzetspers was het antisemitisme terug te vinden...

Aldus opgevat draagt Kazerne Dossin niet alleen wezenlijk bij aan de collectieve herinnering en verwerking van het Belgische oorlogsverleden. Het museum zet bovendien aan tot bezinning over aspecten zoals de fundamenten van de democratische samenleving en de individuele verantwoordelijkheid daarin, of ook onverdraagzaamheid, discriminatie en antisemitisme.

Daders, slachtoffers en omstanders

Door de permanente tentoonstelling loopt een rode draad die vanuit de historische opbouw wordt ontrafeld: het gedrag van de massa in de context van de collectieve ontsporing van de samenleving. Wat daarbij centraal staat is de plaats van het individu in de massa – als dader, als slachtoffers of als omstander. Steeds opnieuw wordt nagegaan hoe het individu als onderdeel van de groep kan reageren. Het is de achterliggende bedoeling de bezoeker te attenderen op het fenomeen van de groep, de massa, als sturende factor voor het eigen gedrag. Een inzicht in deze verschijnselen kan helpen het verantwoordelijkheidsbesef aan te scherpen van al wie wordt geconfronteerd met het geweld en de druk van de massa, onder welke vorm ook.

Een belangrijke bron om de diverse houdingen van (mede)daders, slachtoffers en omstanders te illustreren zijn de archieven van de Antwerpse politie, bewaard in het FelixArchief te Antwerpen. Deze documenten bekleeden een centrale plaats in het museum.

Bij de *daders* gaat het om groepsgestuurd gedrag van velen die slechts een kleine schakel vormen in een heel complex proces. Van de ‘demoniserende’ benadering van de daders, die expliciet of impliciet in musea en tentoonstellingen aan de orde is en ook in de historische literatuur de hoofdtoon voert, zijn we doelbewust afgestapt. Door het extreme kwaad te typeren met metaforen als ‘duivels’ of ‘waanzinnig’, weren we de gebeurtenissen geheel uit ons begrippenkader. Het kwaad wordt zo verbannen naar ‘de overzijde’, ver weg van ons. Dit museum zoekt veeleer aansluiting bij het recente internationale onderzoek rond *Tätergeschichte*, dat gericht is op het uitwerken van gedetailleerde daderprofielen. In het verlengde van het onderzoek van Hannah Arendt wordt de klemtoon gelegd op de ‘banaliteit’ van het kwaad, zoals in het baanbrekende werk van Christopher Browning (*Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*, 1992), in provocerende romans zoals *Les Bienveillantes* van Jonathan Littell (2006), of in sociaalpsychologische studies zoals die van Harald Welzer (*Täter. Wie aus ganz normalen Menschen Massenmörder*

werden, 2006). Hun interpretatiekader wordt in de permanente historische tentoonstelling verwerkt. Voor een pedagogisch verantwoorde museale context en, meer algemeen, voor elke vorm van *Holocaust education*, is echter een aanvulling nodig. Aan de cynische vaststelling 'dat de gemiddelde mens blijkbaar tot alles in staat is' moeten een politieke en een ethische dimensie worden toegevoegd – politiek, door het belang te onderstrepen van de ideologie als mobiliserende factor, en ethisch, door de mogelijkheid te benadrukken om niet mee te doen, om nee te zeggen – en dat zelfs in het nazisysteem. We moeten ingaan tegen de mythe dat de nazibezetting in België geen enkele speelruimte liet.

Tegenover de gesubjectieerde 'gewone' (mede)dader staat het geïndividualiseerde *slachtoffer*. Cruciaal is het tonen van persoonlijke getuigenissen en foto's – Kazerne Dossin heeft thans meer dan 18.000 portretten – die ingaan tegen de ontmenselijking, de massagraven en de anonimiteit van de miljoenen doden. Belangrijk in dat opzicht zijn vijf interviews van overlevenden uit België, telkens voor een verschillende periode – de jaren 1930, de 'legale' Jodendiscriminatie in 1940–42, de invoering van de Jodenster in de zomer van 1942, het onderduiken of de kampen in 1942–44/45; en de verwerking van het leed na de oorlog. Deze interviews, die de ruggengraat vormen van het museum, laten ons dus kennismaken met overlevenden. De herinnering aan de slachtoffers die niet terugkeerden en in Auschwitz-Birkenau in onzegbare omstandigheden omkwamen, wordt in herinnering gebracht door middel van voorwerpen, namen, gezichten... in het Memoriaal, dat zich bevindt in de oude kazerne aan de overzijde van de nieuwbouw en zijn museum.

Het museum zelf wil de positie van de slachtoffers ontrafelen. Zoals bij de daders hing hun opstelling in grote mate af van de groep. Wat doen de anderen? Wat zeggen zij dat ik moet doen? De familiale toestand is een belangrijke bepalende factor. Daarnaast spelen ook elementen als de onbekende toekomst, de verkeerde inschatting van de gang van zaken, de wil om te overleven, de persoonlijkheid van de slachtoffers en de hulp die hun al of niet geboden wordt. In dat globale kader zien de slachtoffers zich voor keuzes geplaatst die nu eens fout en dan weer juist zullen blijken.

Deze analyse diept het begrip 'verzet' uit. Verzet begint zodra het slachtoffer beslist zich niet meer te conformeren aan de 'legale context' van de antisemitische verordeningen. Dat is riskant omdat ongehoorzaamheid zwaar wordt bestraft. Bovendien zijn er niet veel opties. De gewapende strijd is een heel uitzonderlijke uitweg. Ontsnappen naar Zwitserland of elders is een gevaarlijk avontuur. Onderduiken – een andere vorm van verzet en ook de meest voorkomende – is steeds problematisch en soms onmogelijk. Wie wil onderduiken of vluchten, moet betrouwbare vrienden en kennissen hebben, en ook flink wat geld. Vele Joden zijn echter arm. Vluchtelingen die pas in 1938–39 zijn aangekomen – vooral uit het Duitse Reich – hebben bovendien vaak beperkte netwerken en contacten. Nu en dan stapt iemand uit het leven – het ultieme alternatief –, liever dan in handen van

de nazi's te vallen. Sommigen leggen hun kind te vondeling, geven het mee aan een voorbijganger. Er zijn er die tijdens het transport van de trein springen...

Een benadering die aandacht besteedt aan dit alles, draagt bij tot een beter begrip van de verschillende manieren waarop Joden de nazidictatuur ondergaan.

Daarnaast is er ook het gestructureerde Joodse verzet. In het museum wordt onder meer ingegaan op de sabotage van Transport XX – een uniek feit in de geschiedenis van de Shoah –, op de 'bende van Angheloff', op het Joods Verdedigingscomité, en op Mala Zimetbaum in Auschwitz. Daartegenover staat het complexe fenomeen van de Jodenraad (de 'Jodenvereniging in België'), waardoor, in België net als elders in bezet Europa, de nazi's de Joodse gemeenschap verplichtten mee te draaien in het administratieve raderwerk van de Jodendiscriminatie. Ook daar gaat het om de vraag welke speelruimte de leden van Jodenvereniging hadden.

Ten slotte zijn er de *omstanders*, waartoe ook de *redders* behoren. Kazerne Dossin gaat in op de diverse motieven die hen ertoe hebben aangezet om de vervolgdten te helpen, bijvoorbeeld door ze te verbergen. In België ontsnapte daardoor ongeveer de helft van de in het najaar van 1940 geregistreerde Joden aan de deportatie. Wat was het verschil tussen passieve *bystanders* en actieve *upstanders*, zij die het naziregime het hoofd boden? Niet enkel persoonlijke motieven maar ook de groep, de omgeving, speelde een belangrijke rol in die keuze. Dat was mogelijk doordat zeer velen betrokken waren bij de complexe organisatie van het verbergen en onderduiken. Katholieke instellingen als kloosters en (kost)scholen speelden daarbij een belangrijke rol. Uiteindelijk wisten in België ruw geschat 15.000 Joden onder te duiken. Dat vereiste voor elk van hen een netwerk van personen die hulp boden.

Toch heeft ook dat Belgische verhaal 'grijze' aspecten. Amper 10% van de Joden in België had de Belgische nationaliteit. Vier vijfde van de Belgische Joden ontsnapte aan deportatie en uitroeiing, maar de vreemdelingen hadden slechts één kans op twee. (Historicus Maxime Steinberg noemde dit *le paradoxe xénophobe*.) Daarnaast was er ook de houding van de katholieke kerk, met kardinaal Van Roey, zoals die na de oorlog officieel werd verwoord in een brochure over de Belgische kerk tijdens de bezetting. De kerk had zich tijdens de oorlog vooral ingezet voor de 'interessante gevallen', waarmee werd bedoelde: die uitzicht boden op een bekering. (Zo mochten 'zwangere Joodse vrouwen' op de hulp van de kerk rekenen.)

Dit alles neemt niet weg dat zeer velen, ook katholieke geestelijken, zich onbaatzuchtig hebben ingezet vanuit een humanistisch ideeëngoed. Die antipoden van de collaborateurs vonden de hulpverlening normaal of evident. In dat opzicht waren zij de exponenten van een voldragen mensenrechtendiscours.

Rechtsherstel en traumaverwerking

Aan het einde van het museumparcours besteedt Kazerne Dossin aandacht aan de traumaverwerking bij de overlevenden. Hoe kunnen individu en samenleving omgaan met collectieve trauma's uit het verleden? Het is een even beklijvend als desolaat relaas waarin de weerbaarheid van het slachtoffer centraal staat.

Na de bevrijding was er geen plaats of tijd voor het Joodse leed; de Belgen hadden hun eigen zorgen. Het was ook algemeen aanvaard dat je je leed best verwerkte door er niet meer over te praten. Ook op de Belgische Staat moesten de slachtoffers niet rekenen. De meeste Joden in België waren, zoals gezegd, buitenlanders en ze hadden daardoor niet dezelfde rechten als Belgische oorlogsslachtoffers. Velen weken dan ook uit om opnieuw te beginnen: weg uit Europa, naar de Verenigde Staten, of naar Palestina, in 1948 omgevormd tot de staat Israël.

Sommigen gingen ten onder aan het trauma. Anderen leerden ermee te leven, trokken zich op aan een project, aan een relatie, aan nieuw leven.

De tentoonstelling gaat uiteraard ook in op de naoorlogse strafvervolging, die zeer tekortschoot. Nu en dan moest een enkele 'hoofddader' voor het tribunaal verschijnen (Alexander von Falkenhausen in België in 1951, of Kurt Asche in Duitsland in 1980), maar de meesten, zowel Belgen als Duitsers ontsprongen de dans. Hun talrijke helpers werden nog veel minder verontrust.

De geringe omvang van de vervolgingen onmiddellijk na 1945 hingen samen met de aanvankelijke vrijwel onbestaande erkenning van de judeocide, zowel in België als elders in Europa. De naoorlogse bestemming van de Dossinkazerne, die in de jaren 1980 grotendeels werd omgebouwd tot een appartementencomplex, is symptomatisch in dat opzicht.

Holocaust en Mensenrechten

Kazerne Dossin – Memoriaal, Museum en Documentatiecentrum over Holocaust en Mensenrechten is het eerste Holocaustmuseum dat de mensenrechten expliciet in zijn benaming opneemt. Het is daardoor trendsetter in een internationaal debat dat reeds geruime tijd aan de gang is, over de vraag hoe de geschiedenis van de Holocaust in te bedden in een ruimere context.

In de eenentwintigste eeuw moeten Holocaustmusea het historische gebeuren niet alleen in herinnering brengen, ze moeten het ook overstijgen door een analyse die uitmondt in een

pedagogisch project. Daarin moeten waarden als verdraagzaamheid en respect, burgerzin en verantwoordelijkheid de toon aangeven. Laten zien wat er is gebeurd, is niet voldoende om herhaling te vermijden. Bovendien kan een te exclusieve focus op het unieke evenement dat de Shoah is geweest ertoe leiden dat we het isoleren, het absoluut 'buiten onszelf plaatsen', waardoor we het gaan zien als een onbegrijpelijke gebeurtenis. Antisemitisme en onverdraagzaamheid zijn van alle tijden, maar de introductie van mensenrechten in een Holocaustmuseum is niet vanzelfsprekend. Het moet uiteraard gaan om een actualisering. Maar waarom wel of niet aandacht besteden aan Oost-Congo, Darfoer, Guantanamo, Syrië? Waarom wel of niet de focus richten op kindsoldaten, vrouwenbesnijdenis, foltering, beperking van de vrijheid van meningsuiting, het hoofddoekenverbod, kinderarbeid in India, politieke onvrijheid in China? Het is een verscheurende keuze. Een museum dat nader ingaat op de mensenrechten kan echter niet zonder concept.

Kazerne Dossin heeft na langdurige reflectie ervoor geopteerd om het mensenrechtenconcept te verbinden met de historische gebeurtenis die op de Dossinsite zo indringend aanwezig is. Daaruit werden twee thema's gedistilleerd: enerzijds discriminatie en uitsluiting, anderzijds massageweld.

Deze thema's staan niet los van elkaar. De meest extreme vorm van massageweld is de *genocide*. Daarin staat de uitroeiing van een volksgroep centraal. In dat opzicht kan genocide worden beschouwd als de meest extreme ontarding van uit de hand gelopen nationalisme. Een dergelijke massale en systematische uitroeiing van mannen, vrouwen en kinderen, is het eindpunt van een lange keten van almaar toenemend geweld.

De geweldspiraal begint bij de discriminatie en uitsluiting van individuen. Herkenbaar is bijvoorbeeld het pesten op de speelplaats of op het werk. Heel soms stapt een gepest slachtoffer uit het leven. Massageweld kan zich ook op groepen richten. Zo werden in de Verenigde Staten tussen 1880 en 1960 minstens 4000 zwarten gelyncht. De slachtoffers zijn bijna altijd mannen. Ze zijn het voorwerp van 'volkswoede', terwijl de overheid machteloos toeziet of welwillend een oogje dichtknijpt.

De intensiteit van het geweld is nog veel groter wanneer ook vrouwen en kinderen worden vermoord. En wanneer het massageweld ook staatsgeweld wordt zijn we nog een stap verder. Maar daarvoor is een heel sterk georganiseerde staat nodig die de slachtoffers ontmenselijkt tot bacillen, ratten. Ongedierte verdelg je ook meedogenloos en zonder onderscheid. Onmisbaar om in zoiets te geloven is een krachtige ideologie, met gecontroleerde pers en media. Ook moet de overheid een goed georganiseerde moordmachine ontwikkelen die drijft op groepsdruk, op cumulatieve agressie en op een versnippering van de verantwoordelijkheid onder zeer velen. Zo functioneren moderne genocides. Maar zelfs in zo'n systeem ben je niet absoluut verplicht mee te doen.

Kazerne Dossin focust dus op discriminatie en massageweld. Het museum wil ingaan op de motieven en het gedrag van zowel de daders als de redders, om dit vervolgens te integreren in een

mensenrechtenconcept dat aansluiting zoekt bij de fundamenteën van de moderne democratische rechtsstaat. Dit museum kan zichzelf geslaagd noemen als het de bezoeker een beklijvend inzicht geeft in het fenomeen van discriminatie en uitsluiting, in de kracht van de massa, in de bewegingsvrijheid van de enkeling bij elke vorm van groepsagressie. De boodschap van Kazerne Dossin is dat, tegenover een agerende massa, tegenover groepsdruk, het individu steeds op zoek moet gaan naar de marge om 'nee' te zeggen.

De analyse van het genocidale handelen en van het proces dat leidt tot genocide speelt dus een belangrijke educatieve rol in het kader van het mensenrechtenproject. Niet alleen bij wijze van preventie, maar ook om de mechanismen van uitsluiting en discriminatie bloot te leggen.

De museale vormgeving

Als Belgische plaats van herinnering richt Kazerne Dossin zich veeleer op België dan op de Holocaust in het algemeen. Die keuze lag niet voor de hand, omdat maar weinig museaal materiaal bewaard bleef over de vele tienduizenden Joden die tussen 1918 en 1945 in België verbleven. Dat geldt des te meer voor de enkele honderden zigeuners die zich toen in België bevonden.

Ongeveer 90% van de Joden in bezet België kwam uit een milieu van immigranten en vluchtelingen: veelal arme mensen die weinig sporen nalaten. Als ze de Shoah al overleefden – die kans was niet meer dan één op twee – dan hadden ze meestal tussen 1942 en 1944 ondergedoken geleefd en bijna al hun persoonlijke bezittingen moeten achterlaten. Aangezien ze doorgaans onbemiddeld waren, ging het vaak om banale, soms zelfs schamele objecten die niet werden gekoesterd met het oog op een eventuele terugkeer maar werden weggegooid, ontvreemd of verkocht. Uiteindelijk bleven vooral familiefoto's en archiefdocumenten bewaard.

Andere musea vangen een tekort aan materiaal op door ensceneringen en decors, maar in een Holocaustmuseum is zoiets nauwelijks mogelijk: het in scène zetten van een deportatie of van een gaskamer zou van weinig goede smaak getuigen. Ook inleeftrajecten zijn niet doenlijk omdat wij, anders dan de slachtoffers tijdens de oorlog, het finale doel van de Jodenvervolgning kennen. Wel kan de bezoeker het traject van slachtoffers volgen via foto's, documenten en interviews. Zoals vermeld kozen we daarom voor vijf indringende levensverhalen, die de ruggengraat van het museumtraject vormen. Daarnaast maakt Kazerne Dossin uiteraard gebruik van multimediale toepassingen, bijvoorbeeld over de Jodenvervolgning in andere Europese landen, het Jodenregister of Auschwitz-

Birkenau. In speciaal daarvoor gebouwde kamers op de tweede verdieping worden verhalen tot leven gewekt via beeld en geluid.

De schaarste aan museummateriaal heeft niet alleen geleid tot zorgvuldig kiezen en afbeelden op groot formaat, maar vooral ook tot een strakke, esthetiserende omgang met de beschikbare objecten. In overleg met architect bOb Van Reeth en in nauwe samenwerking met Tekst & Beeld werd gestreefd naar een rustige vormgeving en een fraaie presentatie die ruimte laat voor inleving.

We hopen dat het museum, door de manier waarop het is opgevat, de bezoeker een duurzame ervaring zal bezorgen, die aanzet tot nadenken over de wereld die wij dromen en willen.